

Г. С. РУСЯЄВА

ПОСЕЛЕННЯ ПІТУХІВКА І БІЛЯ ОЛЬВІЇ

Поселення Пітухівка I розташоване в Очаківському районі Миколаївської області, за 17 км на південний захід від Ольвії, на дещо горбкуватому плато високого правого берега Бузького лиману. З північного заходу поселення виходить у степ, з заходу воно оточене яром, з півдня — лиманом, з півночі — неглибокою балкою, за якою раніше (до 1945 р.) знаходився хутір Пітухівка (рис. 1).

Воно займає нешироку прибережну смугу, яка частково знищена зсувами і продовжує руйнуватися до цього часу. Крім того, поселення в роки війни було порізано глибокими траншеями, які в багатьох місцях зруйнували стародавні будівельні залишки. Площа поселення — близько 1 га. Як і більшість приольвійських поселень класичного та елліністичного часу, воно було неукріпленим.

У 1909 р. В. І. Гошкевич вперше знайшов тут культурний шар і зібрав підйомний матеріал¹. В нижній частині Пітухівської балки, біля західного схилу, він відкрив стародавній, за його визначенням — грецький, колодязь. Шахта колодязя була викладена з поставлених на ребро вапнякових плит розміром 1×0,7 м, зв'язаних між собою свинцевими скріпами. Біля колодязя знаходилася кругла плита діаметром близько 2 м з отвором в центрі, на якій збереглися заглиблення, виступи мотузкою. Ця плита, певно, перекривала колодязь.

Археологічні розкопки на поселенні було розпочато в 1940 р. Головним їх об'єктом було не це поселення, а розташоване за 300 м на захід городище римського часу (Пітухівка II). Незначні масштаби досліджень привели їх автора А. К. Раєвського² до невірної тлумачення обох поселень як однієї пам'ятки, яка складається з двох синхронних частин: власне поселення (Пітухівка I) і його акрополя — дитинця (Пітухівка II), хоч він і не міг не визнати, що «між часом початку будівництва наземних житлових і господарських приміщень на поселенні (Пітухово II) і спорудженням оборонних укріплень (Пітухово I)... немає послідовного зв'язку і існує хронологічний розрив»³. Два невеликих розкопи, закладених в центральній частині і в південно-західному кутку на поселенні Пітухівка I, дозволили виявити знач-

¹ И. В. Фабрициус. Археологическая карта Причерноморья УССР, К., 1951, стор. 66.

² К. А. Раевский. Памятники культуры полей погребений в Днепро-Днепровском Причерноморье (Отчет о раскопках). — Науковий архів ІА АН УРСР, № 702 а, стор. 199—223.

³ Там же, стор. 22. На відміну від нумерації К. А. Раєвського, нами прийнята зворотна нумерація поселень (за Л. М. Славіним). Див. Л. М. Славін. Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників Ольвійського оточення у 1949—1950 рр. — АП, т. V, К., 1955, стор. 137—143.

ної потужності культурний шар, господарські ями і кам'яні стіни, які відносилися до чотирьох будівельних періодів.

Більш детальне дослідження поселення було здійснене Пітухівським загonom Ольвійської експедиції Інституту археології АН УРСР у 1949 р.⁴

Розкопки мали планомірний характер. Їх метою було вивчення як центральної частини поселення, де були закладені два розкопи (А і Б), так і ділянок на його околицях (розкопи В і Г); межі поширення культурного шару визначалися також за допомогою шурфування (7 шурфів). У шурфах було виявлено різномірний речовий матеріал і будівельні залишки (кам'яні кладки, вимостки, ями). Один з розкопів (В) в північно-західній частині поселення не дав жодних знахідок, що пояснюється, очевидно, наявністю тут в'їзду.

На інших розкопках знайдено насичений речовий знахідками і будівельними залишками культурний шар, потужність якого досягає 1,2 м. Стратиграфічно він складається з трьох компонентів: звичайного для даного району гумусу, сіроглинистого шару, насиченого залишками господарської діяльності, і жовтоглинистого шару, який утворився, головним чином, від руйнування сирцевих, глинобитних споруд⁵. Будівельні залишки, відкриті на поселенні, відносяться до п'яти будівельних періодів⁶.

До найбільш ранніх будівельних залишків, які датуються кінцем V—серединою IV ст. до н. е., належить кілька ям, заглиблених у землю приміщень і незначні залишки кам'яних кладок. Всього розкопками 1949 р. відкрито 15 ям як ранніх, так і пізніх, різних за розміром, але однієї грушовидної форми. Глибина ям досягає 2,8 м, діаметр горловин — коливається від 1,3 до 2 м, діаметр дна — від 1,65 до 3,2 м. Стінки значної частини ям обпалені і мають сліди кіптю. Це свідчить про те, що їх використовували для зберігання зерна. Стінки деяких ям, крім того, мають плавний перехід до дна для зручності вигрібання зерна. Залишки зерна знайдено на дні ями № 1 розкопу А.

У більшості випадків ями заповнені сміттям, деякі з них щільно забиті жовтою глиною.

Великий інтерес становлять два ранніх, заглиблених у материк, прямокутних у плані приміщення, відкритих на ділянці Б. Східне приміщення довжиною 2,8 м, шириною 2 м, глибиною 0,9 м. Вхід до нього довжиною 2,1 м знаходився з півночі, мав кілька вирізаних у материку дугоподібних східців шириною 0,5 м. Тут знайдено дві розбиті амфори і сіроглиняний глечик. Така ж амфора знаходилася і в південно-східному кутку приміщення. Судячи з фотографії, це фасоські амфори біконічної форми IV ст. до н. е.⁷ В глинобитній долівці виявлено два

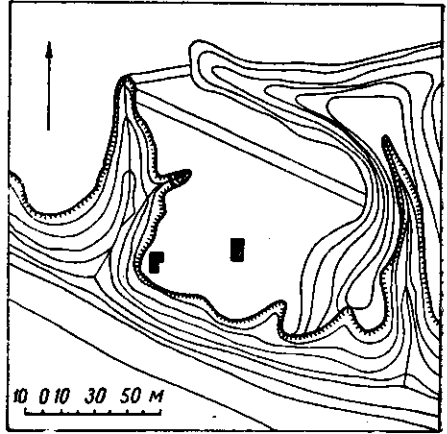

Рис. 1. План поселення Пітухівка I.

⁴ Начальник експедиції Л. М. Славін, начальник загону Т. І. Фармаковська. Матеріали розкопок зберігаються в Інституті археології АН УРСР та в Ольвійському заповіднику.

⁵ Т. И. Фармаковская. Дневник раскопок Петуховского поселения, 1949.— Нуковий архів ІА АН УРСР.

⁶ Л. М. Славін. Вказ. праця, стор. 138.

⁷ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора. — МИА, № 83, М., 1960, стор. 144.

невеликих заглиблення, які звужуються донизу, певно, для підірних стовпів.

Друге приміщення розташоване за 0,45 м від першого і розкопано лише частково, оскільки воно перекривалось вимосткою більш пізнього часу. Довжина його — 2 м, глибина в матику — 0,7 м. Ще одне приміщення подібного типу відкрито на розкопі Г. Автори розкопок всі ці приміщення вважали льохами. Після виявлення в останньому десяти-

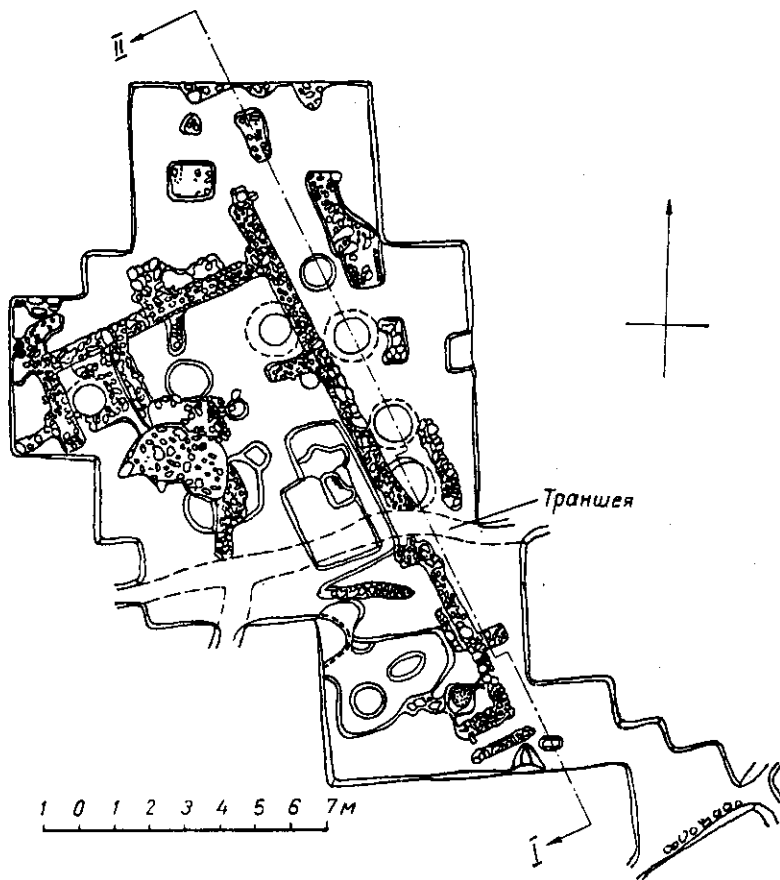

Рис. 2. План житлового комплексу на розкопі Б.

річчі на території ольвійського полісу житлових споруд типу напівземлянок виникає сумнів, чи не були і пітухівські «льохи» напівземлянками.

До другого будівельного періоду, що датується IV ст. до н. е., відносяться залишки великої будівлі на ділянці А, ряд сирцевих кладок на ділянках А і Г, а також кам'яні вимостки на ділянці Б.

Від будівлі, відкритої на ділянці А, збереглися дві невеликих кам'яних стіни, які утворюють літеру Т. Ці стіни відрізняються від усіх інших на даному поселенні технікою кладки, розмірами і обробкою кам'яних плит. Одна з стін (№ 2) тришарова, довжиною 1,8 м, висотою 1,2 м і шириною 0,6 м; її лицевий бік складений з великих плит на глині. Друга стіна (№ 7) довжиною 1 м, шириною 0,55 м відрізняється від першої застосуванням ретельно обтесаних плит, пригнаних насухо. Підшва стін лежить на глинистому шарі з поодинокими нечіткими знахідками. Іноді шар настільки щільний, що справляє вра-

ження штучного трамбування. Обидві стіни походять, очевидно, від багатого житла.

До цього ж часу відносяться будівельні залишки на розкопі Г: сирцева стіна № 1 довжиною 1,35 м, висотою 0,65 м; розташована на південь від неї площадка глинобитної долівки і дві площадки, замощені великими, плоском укладеними каменями.

Основна частина будівельних залишків датується часом, починаючи з кінця IV ст. до н. е. Найповніше вони представлені на розкопі Б житловим комплексом площею біля 140 м² (рис. 2). Його будівництву передувало загальне перепланування ділянки, в результаті чого всі будівлі, які раніше знаходилися тут, були знесені, а ями засипані. Первісний вигляд комплексу не зовсім ясний; можливо, він складався з кількох невеликих будівель, ізолюваних або заблокованих між собою.

В результаті двох дальших перебудов житловий комплекс набрав вигляду єдиної прямокутної будівлі, витягнутої з північного заходу на південний схід, довжиною понад 16,5 м, шириною 7,5 м; північна частина будівлі зруйнована і не може бути встановлена. Східна половина будівлі складається з суміжних (не менше чотирьох) приміщень; в західній половині виявлено лише одне приміщення; з цього ж боку, певно, розташовувався і внутрішній двір (або двори, якщо будівля складалася з кількох приміщень).

Найкраще збереглося приміщення № 2 (друге з півночі) розміром 3,5×2,7 м. Засипка його складалася, головним чином, з жовтоглинистого шару (розвалений сирець?) з невеликими лінзами попелу. В засипці біля підшви північної стіни (№ 15) знайдено сіроглиняний одноручний глечик на кільцевому піддоні, нерівномірно покритий темносірою обмазкою (рис. 3, 2). Глечик характерний для ольвійського виробництва і датується III—II ст. до н. е.⁸ В засипці знайдено також два чорнолакових рибних блюда кінця IV—III ст. до н. е.⁹, одне з яких має графіто А; уламок червонофігурної чашки кінця IV ст. до н. е.¹⁰ із зображенням чоловічої голови, повернутої направо; кілька уламків канфарів, один з яких мав графіто NOE, і позолочену намистину.

В приміщеннях № 3 і 4 виявлені залишки печей. В приміщенні № 3 біля череня печі (0,95×0,55 м) траплялися камені з копіттю та галька. В приміщенні № 4 черінь печі (0,6×0,55 м) викладений з кількох рядів гальки і уламків кераміки.

Від житлового комплексу збереглися кам'яні основи, викладені з різнорідних за розмірами уламків каменів на глинистому розчині. Стіни будівлі були сирцевими. Про це, зокрема, свідчить вирівняна верхня площина кам'яних основ, розвал сирцевих цеглин біля східної стіни приміщення № 3 і жовтоглинисті прошарки, які утворилися з розвалених сирців і зустрічалися повсюдно. Характер покрівлі невідомий. За весь час розкопок знайдено лише 30 уламків черепиці, що свідчить про рідке вживання череп'яної покрівлі. Певно, в більшості випадків покрівля була очеретовою і замазувалася глиною.

На схід від житлового комплексу відкриті залишки трьох вимосток, розташованих в одну лінію. Їх розміри: 4×0,6 м; 1,3×0,7 м і 4×1,2 м. Вимостки викладені з великих плоских каменів. Можливо, цим камінням було замощено вулиці, хоча на інших поселеннях ольвійської хори не виявлено вулиць, суцільно замощених ним. Незначні

⁸ Т. Н. Книпович. Керамика местного производства из раскопа И.—Ольвия, т. I, К., 1949, стор. 188.

⁹ Там же, стор. 162.

¹⁰ Е. И. Леви. Привозная греческая керамика из раскопок Ольвии в 1935—1936 гг. — Ольвия, т. I, стор. 121.

залишки кам'яних споруд відкриті також на північ, на південь і на захід від житлового комплексу. Судячи з пізніших знахідок в шарі, який перекривав залишки комплексу, він припинив існування десь у II ст. до н. е.

В процесі розкопок на поселенні було знайдено багато різного посуду як привізного з метрополії, так і ольвійського виробництва.

Рис. 3. Речові знахідки.

Будь-яких даних про існування на поселенні власного виробництва гончарного посуду не виявлено.

Процентне співвідношення кераміки таке: амфори — 65%, імпортна чернолакова кераміка — 9, червоноглиняна і сіроглиняна, зроблена на гончарному крузі, — 16, ліпна — 10%. Велика кількість амфор свідчить про значний ввіз і вивіз товарів. На уламках амфор багаторазово зустрічалися клейма: гераклейські енгліфічні, фасоські (рис. 4, 3), ро-

доські, сінопські астіномні (рис. 3, 1). Великою різноманітністю від-
різняється чорнолакова кераміка, серед якої особливо часто зустрічаю-
ться канфари (рис. 4, 6, 9), іноді великих розмірів, витонченої форми,

Рис. 4. Речові знахідки.

прикрашені накладним орнаментом; цікавий невеликий майже цілий глечик грушовидної форми (рис. 4, 8). Серед сіроглиняної столової ке-
раміки чимало лощеної; знайдено один майже цілий лекіф (рис. 4, 5),
подібні до якого нерідко зустрічаються в Ольвії. Червоноглиняна ке-
раміка представлена як столовим, кухонним посудом, так і лутеріями
(рис. 4, 6).

Ліпна кераміка відрізняється різноманітністю форм посудин. Переважають горщики звичайних для елліністичного часу «каменських» типів, часто вони неорнаментовані, без валиків, іноді з нігтьовим, ямковим орнаментом або прикрашені по краю зашипами, насічкою (рис. 3, 5, 6). Зустрічаються уламки мисок, глечиків на високому кільцевому піддоні. Цікаві уламки ліпної каструлі з закраїною для кришки, яка повністю відтворює форму гончарних кастрюль, відомих у приольвійському районі з V ст. до н. е. і пізніше. Знайдено і оригінальної форми ліпний світильник (рис. 3, 4).

Матеріали поселення Пітухівка I дають виразне уявлення про господарство і культуру його жителів.

Поселення виникло, певно, вже в VI ст. до н. е. Матеріали цього найдавнішого періоду дуже нечисленні. В щоденниках Т. І. Фармаковської неодноразово відзначені знахідки іонійської і корінфської кераміки, архаїчних світильників, а також амфор ранніх типів, розписаних смужками лаку або фарбою. Зразки кераміки цього типу, які знаходяться в колекції, дуже невиразні і не дозволяють уточнити датування. Краще представлена кераміка V ст. до н. е. Цим часом, певно, можна датувати, крім численних уламків чорнолакової кераміки, два лекіфи дуже ранніх форм, покриті лаком, характерним для архаїки (рис. 4, 2; 3, 3). На одному з лекіфів є графіто ІЕРА. Найбільш пізні матеріали, які представлені досить масово, відносяться до II ст. до н. е.; вони, мабуть, дають нам дату припинення життя на поселенні. Відзначені К. А. Раєвським знахідки римської кераміки мають, певно, зв'язок з городищем Пітухівка II.

Аграрний характер поселення виступає досить виразно. Про це свідчить значна кількість зернових ям, знахідки зерна і трьох серпів у 1940 р.¹¹, уламків серпа в 1949 р. Такому висновку не суперечить і остеологічний матеріал. У звіті К. А. Раєвського¹² наведена таблиця співвідношення кісткових залишків, певно, з обох поселень, а в загальноючій праці В. І. Цалкіна¹³ дана таблиця кісткових залишків з Пітухівки II. Значні відхилення в їх характері пояснюються, очевидно, присутністю матеріалів з Пітухівки I. У матеріалах 1940 р. спостерігається різке переважання великої рогатої худоби — бика (48,8%) над усіма іншими групами свійських тварин. На всіх інших поселеннях ольвійської хори (включаючи і Пітухівку I) цю переважаючу роль відіграє дрібна рогата худоба (коза, вівця). Найбільш різко це помітно в Ольвії, де кількість кісток дрібної рогатої худоби у два рази перевищує кількість кісток великої рогатої худоби (50 і 24%).

Даних про розвиток ремесла на поселенні дуже мало. Навіть ткацтво представлено за матеріалами розкопок 1949 р. знахідкою лише одного керамічного пряслиця. Металевого шлаку настільки мало, що судити про існування власної металообробки на поселенні важко. З промислів більш-менш ясно фіксується рибальство.

Є дані про тісні економічні і культурні зв'язки поселення з Ольвією. Треба думати, що численний імпортований матеріал потрапляв на поселення через посередництво Ольвії, бо характер цього матеріалу і співвідношення різних його груп дуже близькі до ольвійських. Економічні зв'язки здійснювалися шляхом натурального і грошового обміну. При розкопках 1949 р. тут знайдено 7 монет, в тому числі ольвійські борисфени (рис. 4, 4) і невелику кількість монет-рибок.

Близький ольвійському й культурний рівень жителів поселення. Неодноразові знахідки теракот у 1940 і 1949 рр. (рис. 4, 1) свідчать

¹¹ С. І. Капошина. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья. — МИА, № 50, М., 1956, стор. 247.

¹² К. А. Раевский. Вказ. праця, стор. 21.

¹³ В. И. Цалкин. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа. — МИА, № 53, М., 1960, див. табл. 38, додаток № 31.

не тільки про спільність культурів, а й про естетичний рівень поселенців. На поширення писемності вказують численні графіті на кераміці, хоч і не виключено, що деяка частина з них ольвійського походження.

Близькість поселення до Ольвії спостерігається і в принципах планування домобудівництва. Значна насиченість будівельними залишками дає можливість припустити щільну забудову поселення, яка наближалась до міської.

Матеріальна культура дає, таким чином, уявлення про землеробське поселення урбанізованого характеру з ясно вираженим товарним напрямом економіки, з добре налагодженими економічними і культурними зв'язками з Ольвією.

А. С. РУСЯЕВА

ПОСЕЛЕНИЕ ПЕТУХОВКА І БЛИЗ ОЛЬВИИ

Резюме

Поселение ольвийской хоры Петуховка I расположено в 17 км к юго-западу от Ольвии, на высоком правом берегу Бугского лимана. Поселение не имеет укреплений, в настоящее время занимает площадь около 1 га. Исследовалось отрядом Ольвийской экспедиции Института археологии АН УССР в 1940 и 1949 гг. В результате раскопок выявлено значительное количество строительных остатков, основная часть которых принадлежит эллинистическому времени; собран интересный вещественный материал, разносторонне характеризующий социально-экономическую и культурную жизнь поселения. Поселение возникло, по-видимому, в конце VI в. до н. э. и прекратило существование во II в. до н. э. Материальная культура дает представление о земледельческом поселении урбанизированного характера с четко выраженным товарным направлением экономики, с хорошо налаженными экономическими и культурными связями с Ольвией.